

*Verbeeldingen van vrijheid.
Partijtekens en nationale
symboliek in de eerste decennia
van de Tachtigjarige Oorlog,
1564-1584*

Vierde Van Gelder-lezing

gehouden voor

Geldmuseum

en

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

te Leiden op 24 november 2005

door

DR ANTON VAN DER LEM

Universiteitsbibliotheek Leiden

Zolang als er munten en penningen zijn hebben vorsten of burgerlijke overheden – nationaal, regionaal of plaatselijk – dit medium aangegrepen om met een eenvoudig symbool een bijelkaar-horen te suggereren. Dat kan het portret van de vorst zijn, maar ook het wapen van een land of stad: een kruis, een leeuw, een adelaar. Plechtige gebeurtenissen als een troonsbestijging of het sluiten van een vrede liet men begeleiden door penningen met meer uitgewerkte voorstellingen, voorzien van klassieke helden, personificaties van deugden, lauwerkransen, vredesduiven en andere zinnebeelden, om ook hiermee een solidariteits- of gemeenschapsgevoel te wekken of te bevestigen. Maar in perioden van onrust of ongeregelde heden konden ook dissidente partijen naar de penning grijpen om hun kritiek op de overheid te uiten, medestanders te winnen en in ieder geval hun gemeenschappelijk ongenoegen tot uiting te brengen. In geen ander tijdvak uit de geschiedenis van de lage landen is dat zovaak het geval geweest als tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Men zou een geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog kunnen illustreren alleen al door gebruik te maken van afbeeldingen van penningen. In de eerste twee delen van het klassieke standaardwerk over Nederlandse penningen van Gerard van Loon heeft naar schatting driekwart van de penningen betrekking op deze periode.² De collectie-database van het Geldmuseum bevestigt deze aantallen. De Tachtigjarige Oorlog was niet alleen een militaire strijd, maar ook een propagandaslag om de publieke opinie te beïnvloeden. Daarbij maakten de strijdende partijen niet alleen gebruik van pamfletten, hekeldichten en spotprenten, maar ook van munten en penningen.

De Bourgondische Nederlanden kenden de symbolen van de Bourgondische dynastie: het vuurijzer en de lamsvacht uit de Orde van het Gulden Vlies, en het andrieskruis als attribuut van

de beschermheilige van Bourgondië, de heilige Andreas. Uit de jaren voorafgaand aan de Tachtigjarige Oorlog dateren de symbolen van pijlenbundel en geuzenpenning.³ De wapenspreuk *Je maintiendrai* (Ik zal handhaven), het Wilhelmus en de rood-witblauwe vlag gaan alle terug op prins Willem van Oranje. Zij zijn van een persoonlijk symbool eerst een partijteken en vervolgens een Nederlandse icoon geworden. Op een pamflet van Oranje uit 1568 wordt de pijlenbundel voor het eerst in de klauwen van een klimmende leeuw getoond. Weer later gaan deze gecombineerde symbolen samen met de toenmalige Nederlandse wapenspreuk *Concordia res parvae crescunt* (Eendracht maakt macht). Vervolgens heeft Charlotte de Bourbon, de derde echtgenote van prins Willem van Oranje, diens persoonlijke symbolenrepertoire uitgebreid met dat van het ijsvogeltje en de spreuk *Saevis tranquillius in undis* (rustig te midden van de woelige baren). Het symbool van de geuzenpenning heeft alleen tijdens de Tachtigjarige Oorlog de gevoelswaarde van een partijsymbool behouden, maar wekt nu alleen nog historische gevoelens op – de actualiteitswaarde ervan is verdwenen. Datzelfde geldt voor het zinnebeeld van de gesloten tuin: een omheind perkje, eerst als symbool van Holland, later bij uitbreiding van de hele Republiek. In dit essay staat de vraag centraal: welke rol speelden munten en penningen in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog bij het ontstaan en de verbreiding van partijsymbolen, van spreuken en emblemen? Welke partijtekens hebben zich ontwikkeld tot nationale symbolen en welke tekens zijn in de vergetelheid geraakt en alleen nog bij historici bekend?

Het woord ‘nationaal’ wekt herinneringen aan de negentiende eeuw, toen de Tachtigjarige Oorlog werd voorgesteld als een nationale onafhankelijkheidsoorlog van het huidige Koninkrijk der Nederlanden: alle Nederlanders tegen de koning van Spanje en de Spanjaarden. Sinds jaar en dag hebben historici geleerd dat hierop twee correcties noodzakelijk zijn. In de eerste plaats dienen we het oog gericht te houden op alle Nederlanden zoals die door Karel V en diens voorgangers bijeen waren gebracht. Men sprak van de Zeventien Nederlanden, van Friesland en Groningen in het Noorden tot Artesië, Henegouwen en Luxemburg in het Zuiden (afb. 1). In de tweede plaats heeft het historisch

1 — J.W. DE JONGH *Karel v als heer over de zeventien Nederlandsche gewesten* ('s-Gravenhage 1909) – derde uit een reeks van twaalf historische wandkaarten der vaderlandse geschiedenis [collectie auteur]

onderzoek van de afgelopen halve eeuw bevestigt wat enkele scherpzinnige historici ook voordien al zagen: de Tachtigjarige Oorlog is tevens een burgeroorlog geweest, een strijd van Vlamingen en Brabanders, Artesiërs en Henegouwers, Zeeuwen en Hollanders, Friezen en Geldersen etcetera, tegen andere Vlamingen en Brabanders, Artesiërs en Henegouwers, Zeeuwen en Hollanders, Friezen en Geldersen etcetera. Globaal genomen kunnen we – weliswaar met vele slagen om de arm – dus van drie ‘naties’ spreken: vóór de scheiding van een ‘natie’ van Zeventien Nederlanden, na de scheiding van een Noord-Nederlandse (de Republiek) en een Zuid-Nederlandse (de Koninklijke Nederlanden).

Van zotskap naar pijlenbundel

Nadat keizer Karel V in 1555 het bewind over de Zeventien Nederlanden had overgedragen aan zijn zoon Filips, namen in de loop der jaren de ontevredenheid en onrust in de lage landen alleen maar toe. De inwoners van de Nederlanden hadden er moeite mee dat hun belangen in hun ogen ondergeschikt werden gemaakt aan de politiek van de Spaanse monarchie: de Nederlanden kwamen op de tweede plaats. Meer dan zijn vader Karel V ging Filips II een absolutistische koers varen. Traditionele vormen van inspraak door de Raad van State of door de Staten-Generaal probeerde hij zoveel mogelijk te vermijden, zowel in de Nederlanden als in Spanje: hij steunde voor zijn politiek op hem toegewijde ministers en ambtenaren. Omdat het niet anders kon benoemde hij weliswaar de leden van de hoge adel in belangrijke posities, bijvoorbeeld als stadhouder in de Nederlandse gewesten, maar het liefst hield hij deze, en de steden van de Nederlanden, buiten de landspolitiek. Nog strenger dan zijn vader Karel V liet Filips II de geloofsvervolgingen voortzetten: hij wenste vast te houden aan de absolute handhaving van het rooms-katholieke geloof en drong aan op de strikte toepassing van de plakkatens, dat wil zeggen het te vuur en te zwaard vervolgen van wederdoers, lutheranen en calvinisten.

Als de onderdanen van een vorst aandacht wilden voor hun problemen, dan konden zij daarvoor terecht bij hun traditionele vertegenwoordigers: de edelen, de geestelijken en de rijke, vooraanstaande burgers van de steden, die van tijd tot tijd door de vorst voor raad bijeen werden geroepen in de gewestelijke of landelijke Statenvergaderingen. Maar in de vroege jaren zestig groeide de ontevredenheid van de edelen zo sterk, dat hun kritiek zich ook een weg zocht buiten de vergaderzalen. Hoge edelen als Willem van Oranje, de graaf van Egmond en de graaf van Horne schreven tot twee keer toe een officiële protestbrief aan de

koning. Zij sloten zich met andere edelen aaneen in een liga, zoals ook in Frankrijk ontevreden edelen zich in een *ligue* verbonden hadden. Een eerste vorm van wat wij nu een “ludieke actie” zouden noemen, werd bedacht tijdens een maaltijd in de carnavalstijd 1564. De hoge edelen waren toen de gasten van een hoge functionaris in de lage landen, de schatmeester van de koninklijke domeinen, Gaspar Schetz, heer van Grobbendonck, een man die de hand aan de koorden van vele beurzen had.⁴ Uiteraard onthaalde hij de heren rijkelijk op spijs en drank en tijdens de avond kwamen zij te spreken over de hoge kosten die met de livreeën van hun dienaren gemoeid waren. Waren die onkosten wel nodig? In het Duitse rijk droegen de dienaren van de vorsten en edelen allemaal een eenvoudig wollen pak en besteedde men het geld liever aan paarden voor de oorlogvoering. Die Duitse livreeknechten onderscheidden zich als dienaren van een edelman alleen door een soort stoffen aanhechting aan de bovenmouw, waarop doorgaans het wapenschild van hun heer stond, zodat men kon zien in wiens dienst zij stonden – *Flügel* (vleugels) werden deze aanhechtingen genoemd. De verzamelde edelen besloten diezelfde avond om dat voorbeeld na te volgen. Dat dit besluit helemaal niet was ingegeven als een bezuinigingsmaatregel blijkt alleen al uit het feit dat zij hun dienaren niet hun eigen wapenschilden meegaven, maar dat alle hetzelfde teken moesten dragen. Er moest kennelijk een collectieve kritiek uitgedragen worden. Maar hoe? De dobbelstenen moesten uitmaken wie een idee mocht lanceren. Het lot viel op de graaf van Egmond. Hij koos voor het symbool van hoofden met zotskappen, volgens de een omdat hij heer van Zottegem was (zijn heerlijkheid in West-Vlaanderen, waar hij later begraven is), volgens anderen gewoon omdat het carnavalstijd was.⁵ Binnen de kortste keren liepen vele dienaren in een eenvoudig zwart wollen livree, overdekt met figuren in de vorm van hoofden met zotskappen. De ene bron meldt dat de symbolen waren geborduurd, de andere dat ze door goudsmiden werden vervaardigd, volgens beide bronnen ging het om duizenden stuks. De actie schijnt een grote weerklank in de straat gehad te hebben. De publieke opinie beschouwde de hoofden met zotskappen als een spotternij met de belangrijkste dienaren van de koning, in de eerste plaats gericht tegen Antoine

Perrenot, kardinaal Granvelle. Als aartsbisschop van Mechelen en rechterhand van landvoogdes Margaretha van Parma, was hij in de praktijk de eerste minister in de Nederlanden. Hij bestuurde de lage landen overeenkomstig de wensen van Filips II, dus zoveel mogelijk met uitsluiting van de hoge en lage edelen, die hem dan ook niet konden luchten of zien. Was de zotskap niet een persiflage op de kardinaalshoed van Granvelle? Een andere koningstrouwe topambtenaar in de Nederlanden was de Friese rechtsgeleerde Viglius van Aytta, voorzitter van de Raad van State. Hij was niet te spreken over het symbool en hij vreesde dat het in de Nederlanden dezelfde kant zou opgaan als een eeuw eerder in Engeland, waar tijdens de Rozenoorlogen de witte en de rode roos een bittere en bloedige partijstrijd hadden gesymboliseerd.⁶ De landvoogdes nam ook aanstoot aan de hele gang van zaken en ontbood Oranje en Egmond bij zich. De heren speelden de vermoorde onschuld, maar een goudsmid had verzekerd dat een volgeling van de prins er 25 dozijn besteld had.⁷ De details over het succes of verloop van de actie hoeven ons niet verder te interesseren. Voor ons doel – het traceren van partijtakens in de voorgeschiedenis van nationale symbolen in de vorm van penningen – ligt hier een eerste voorbeeld: men heeft een draagteken verbreid, hetzij als borduursel, hetzij van edelmetaal, bedoeld als verholen kritiek op de voornaamste adviseurs van de koning.

Dat de zotskap een niet bepaald fijnzinnig symbool was, daar had de graaf van Egmond een oplossing voor: hij verving het symbool van de zotskap door dat van de pijlenbundel. Naar eigen zeggen ontleende hij dit aan een Spaanse munt, de reaal, die ook in de Nederlanden circuleerde. Deze toonde een samen-gebonden pijlenbundel, ooit het persoonlijk embleem van de katholieke koningin Isabella van Castilië (afb. 2). Niet iedereen had dadelijk door dat de pijlenbundel van de oppositionele adel gebaseerd was op een eigenlijk Spaans symbool. Volgens één informant droeg Egmond het symbool zelf in Spanje, toen hij in 1565 de koning de grieven van de Nederlanders ging overbrengen. De koning zelf zou verbaasd hebben gevraagd wat dat toch mocht beduiden, die pijlenbundel!⁸ De koning was echter door Granvelle zelf op de hoogte gebracht van het gebruik van de

2 — symbool van de pijlenbundel
op een *real*: Spanje 1497-ca 1535
[Utrecht, Geldmuseum: inv.
BM-14581] zilver, 28 mm

symbolen van zotskappen en pijlenbundels, die voor hem bevestigden dat de heren een liga vormden. Voor de vorst die stond op zijn autoriteit was dit een onaanvaardbare zaak.⁹

De legende van de pijlenbundel gaat in laatste instantie terug op een verhaal bij Plutarchus: toen Siculus, koning van de Skythen, zijn einde voelde naderen, ontbood hij zijn vele kinderen aan zijn sterfbed en liet hij zich een bundel pijlen brengen. Zolang de pijlen bijeengebonden waren kon hij ze niet breken, maar toen hij pijl voor pijl losmaakte uit de bundel, brak hij ze afzonderlijk gemakkelijk door midden.¹⁰ Dit symbool van eensgezindheid vond later zijn weg in de Europese beeldtraditie en dus ook, via de Spaanse *real*, naar de pijlenbundel zoals Egmond en zijn medestanders die introduceerden in de Nederlanden. Wanneer de edelen het als symbool gebruiken om op eendracht aan te dringen, gaat het nog om een pijlenbundel als zelfstandig partijteken. De combinatie van pijlenbundel met klimmende leeuw zullen we straks in 1568 tegenkomen. In nog later jaren komt daar bovendien de spreuk bij: *Concordia res parvae crescunt* (Eendracht maakt macht – letterlijk: door eendracht groeien kleine dingen). Ook deze spreuk heeft een klassieke oorsprong: het is een citaat uit *De Jugurthijnse Oorlog* van de Romeinse geschiedschrijver Sallustius.¹¹ Een van de vroegste toepassingen in de Nederlanden komen we tegen op een penning geslagen voor... Gaspar Schetz, heer van Grobbendonck, de gastheer van de morrende edelen. Schetz had drie zonen, vernoemd naar de drie wijzen uit het oosten: Balthazar, Melchior en

Gaspar. Voor zijn zonen had hij in 1556 een penning laten slaan, met de spreuk *Concordia res parvae crescunt* (afb. 3). Zou hij deze niet trots aan de in zijn huis verzamelde edelen hebben laten zien? En zou hen de spreuk niet zijn bijgebleven in de kritische jaren nadien? Hoewel de penning van Schetz de eerste is waarop de spreuk is vermeld, hoeft er hier op zich geen sprake te zijn geweest van directe invloed. Het beklemtonen van onderlinge eendracht, de *Concordia*, behoorde in de zestiende eeuw tot de klassieke en christelijke gemeenplaatsen en de spreuk komt dan ook veelvuldig voor, onder andere in een Antwerps drukkersmerk uit 1561 (afb. 4).¹² Toen in 1567 een Nederlandse vertaling verscheen van Erasmus' *Querela Pacis* (De klacht van de vrede) werd de *Querela* in het voorwerk voorafgegaan door dezelfde spreuk, maar dan met vervolg: *Concordia res parvae crescunt, discordia verò maximae dilabuntur* (Door eendracht worden kleine dingen groot, door tweedracht vallen de grootste dingen uiteen – of vrijer vertaald: Eendracht maakt macht, tweedracht ontkracht).¹³ Nog was deze uitdrukking geen nationale zinspreuk, maar wel had ze ingang gevonden in het sociopolitieke en culturele gedachtengoed in de Nederlanden. Een eerste penning had haar geciteerd, talloze zouden haar verderdragen.

De geuzenpenning

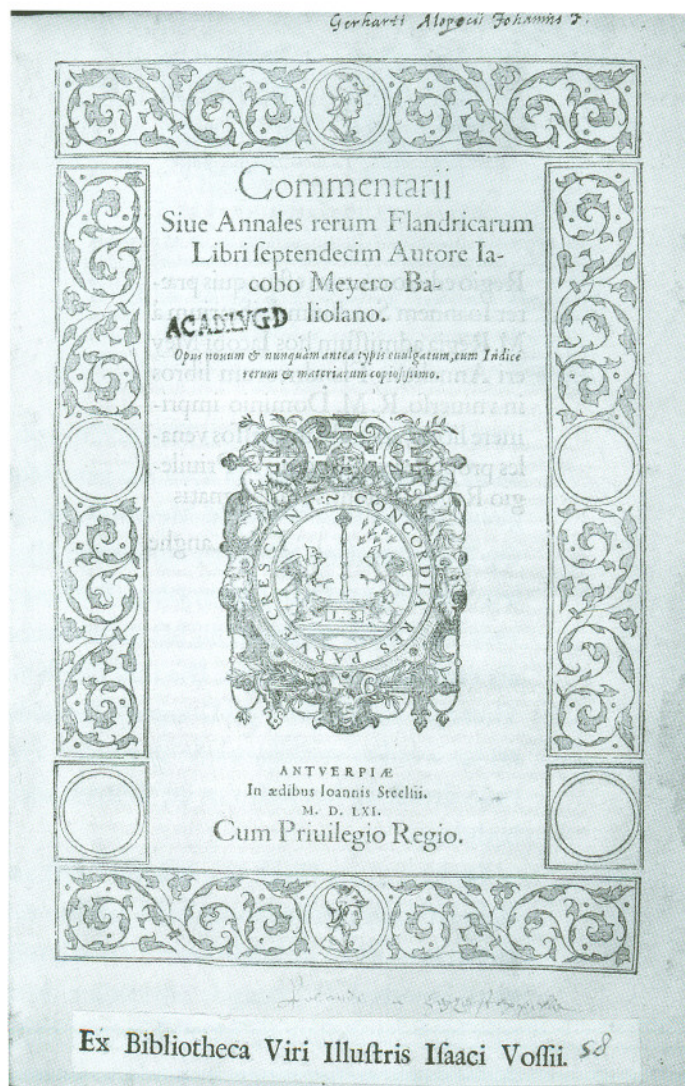
Nadat de protestbrieven van de hoge edelen en het bezoek van Egmond aan Spanje niets hadden uitgehaald en de koning onwrikbaar vasthield aan zijn strikte religiepolitiek, gingen de lagere edelen tot actie over. Onder leiding van Hendrik van Brederode, Lodewijk van Nassau (een jongere broer van Willem van Oranje), en Floris van Pallandt graaf van Culemborg, sloten zij zich aaneen in het zogeheten Compromis der Edelen. Zij stelden een petitie op, het zogeheten Smeekschrift, dat ze officieel wilden aanbieden aan landvoogdes Margaretha van Parma. Op 5 april 1566 vond de plechtige overhandiging plaats in het vorstelijk paleis op de Koudenberg in Brussel.¹⁴ Toen de enkele honderden edelen in het paleis waren aangekomen, schijnt Margaretha van Parma zich toch even niet helemaal op haar gemak te hebben gevoeld. Een van de aanwezigen, volgens de overlevering de graaf van Berlaymont, stadhouder van Henegouwen en

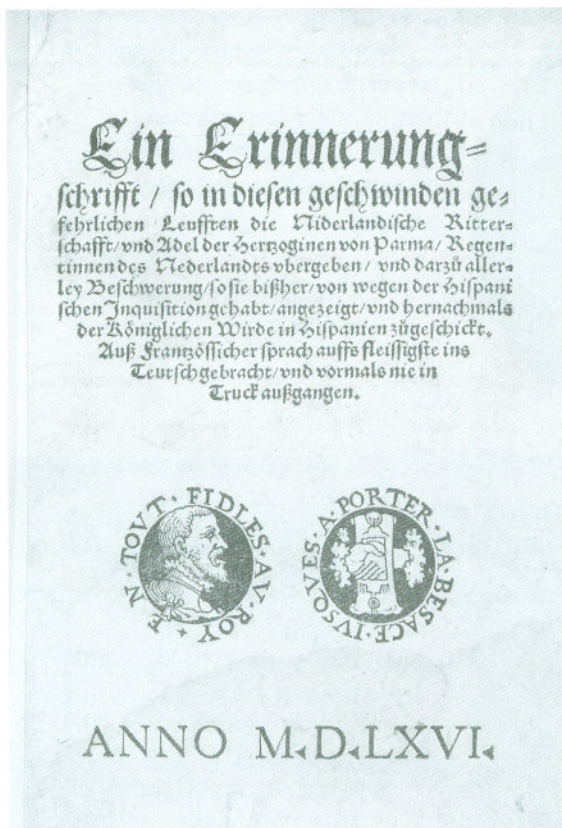

3 — spreuk *CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT* op een *rekenpenning*: in 1566 uitgegeven door Gaspar Schetz [Utrecht, Geldmuseum: inv. RP-01736] koper, 28 mm

13

4 — titelpagina van J. MEYERUS *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum libri septendecim* (Antverpiæ 1561) [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 416 B 12]

5 — afbeelding van twee ineengeslagen linkerhanden in Duitstalig pamflet uit het jaar van het Smeekschrift: 1566 — de afbeelding zou geïnterpreteerd kunnen worden als een bevestiging van de wens alle verhoudingen op hun kop te zetten; andere afbeeldingen van linkerhanden zijn niet aangetroffen [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. Thyspf. 121]

voorzitter van de Raad van Financiën, zou haar hebben gerustgesteld met de woorden: *N'ayez pas peur Madame, ce ne sont que des gueux* (Wees niet bevreesd Mevrouw, het zijn slechts bedelaars).¹⁵ Op 8 april troffen alle demonstranten elkaar in het Brusselse paleis van de graaf van Culemborg. Enthousiast over alle aandacht voor hun actie, besloten zij het scheldwoord *Gueux* (bedelaars), als eretitel aan te nemen. Die dag klonk voor het eerst de kreet: *Vivent les Gueux* (leve de Geuzen). De bedelaarsattributen nap en tas werden vervolgens de symbolen van de Geuzen; Brederode dronk op het heil van de Geuzen met wijn gegoten in een bedelnap.

De historicus Henk van Nierop heeft aangetoond dat de sociale en financieel-economische positie van de adel lang niet zo slecht was als in de traditionele vaderlandse geschiedschrijving werd beweerd. Hij waagde bovendien de stelling dat de edelen met hun symboliek de wereld op zijn kop hadden willen zetten.¹⁶ Als voorname personen in het land kozen zij door hun 'eenvou-

dige' symbolen voor een nederige positie: zij keerden de wereld om, zoals dat in streken waar carnaval wordt gevierd nog altijd het geval is. De afbeeldingen van bedelnap en -tas werden gecombineerd met het beeld van twee ineengeslagen handen, symbool van eensgezindheid (afb. 5).¹⁷

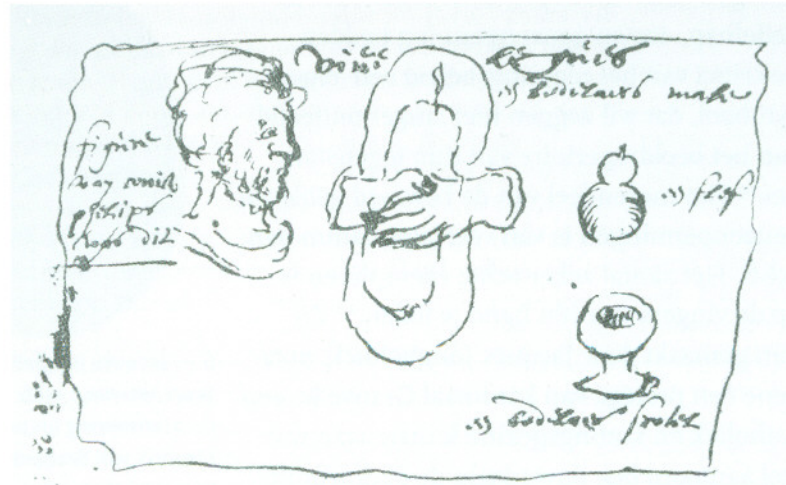
Zij verbreidden deze symboliek op de zogeheten geuzenpenning: een draagpenning die met een oogje aan de kleding kon worden bevestigd of met een lint om de hals kon worden gedragen. De voorzijde toont de beeltenis van Filips II, met daaromheen de woorden: *Fidèle au roy* (trouw aan de koning). Op de keerzijde wordt de spreuk voortgezet: *jusqu'à porter la bésace* (tot het dragen van de bedeltas), rondom de afbeelding van twee aaneengeknoopte bedeltassen, waardoor twee ineengeslagen handen steken.¹⁸ De rijke edelen lieten die penning gieten in goud of zilver, de armeren droegen hem van koper, lood of tin. Met de bedelnap, -tas en geuzenpenning hadden de critici van het regeringsbeleid een 'eigen' symbool, dat wil zeggen niet langer ontleend aan het beeldrepertoire van hun tegenstander.¹⁹ Het merendeel van de bewaard gebleven geuzenpenningen is van veel later datum dan 1566. Het aantal zeker echte exemplaren is op de vingers van één hand te tellen.²⁰ Zij zijn gemaakt door Jacques Jonghelinck, nota bene een protégé van kardinaal Granvelle, een katholiek en koningsgezind kunstenaar, wat wel aantoonde hoe onverdacht de opdracht in de begindagen van de oppositie nog was.²¹ Het volgens de overlevering aan Hendrik van Brederode behorende exemplaar wordt bewaard in het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (afb. 6).²² Behalve dat

6 — Jacques Jonghelinck, geuzenpenning: 1566 – volgens de overlevering uit het bezit van Hendrik van Brederode [Brussel, Penningkabinet der Koninklijke Bibliotheek van België: inv. Geelhand 268] goud, 20x25 mm zonder oog en ring

7 — Anon., een Geus die aan een lint om zijn hals een geuzenpenning en aan zijn riem een bedelnap draagt, ca. 1566 [Den Haag, Nationaal Archief: inv. 1672] pen en inkt, 29 x 15 cm

8 — Godevaert van Haecht, tekening van een de geuzensymbolen in zijn dagboek van de gebeurtenissen: 1566 [Antwerpen, Stadsarchief: naar R. VAN ROOSBROECK *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, I (Antwerpen 1929-1933) 84]

9 — titelpagina van het eerste deel van 't *Nieu Geusen Liet Boeck* — de hier afgedrukte illustratie is afkomstig uit een exemplaar uit 1616, een halve eeuw na de gebeurtenissen [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 1499 F 19]

10 — afbeelding van de geuzensymboliek in Adriaen VALERIUS *Nederlandsche Gedenckclanck* (Haarlem 1926) p 14 — op de tas is duidelijk het wapen van prins Willem van Oranje te zien [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 1407 C 17]

de edelen penningen lieten gieten, gaven ze aan houtdraaiers de opdracht kleine napjes en flesjes van hout te vervaardigen, die ze aan hun hoed of riem hingen, of die ze als oorhangertjes droegen (afb. 7). Toen de Antwerpse kroniekschrijver Godevaert van Haecht een geuzenboekje in handen kreeg waarop de symbolen afgebeeld waren, maakte hij in zijn kroniek een snelle schets van wat hij gezien had (afb. 8 en afb. 9).²³ Vele jaren later, toen uit een opstandige beweging een eigen staat was voortgekomen, werden de oude geuzensymbolen van nap en tas fraai gestileerd weergegeven, bijvoorbeeld in de *Nederlandtsche Gedenckclanck* (1626) van Adriaen Valerius, waarbij het wapen van Willem van Oranje op de tas was gegraveerd, als om het oorspronkelijk nederige symbool een zeker cachet te geven (afb. 10).

Een ander onderscheidingsteken van de Geuzen en hun sympathisanten was een hanger in de vorm van een wassende maan, zonder het brave *Fidèle au roy*, maar uitdagend provocerend – en daarbij ook nog eens in het Nederlands! – *Liver Turcx dan Paus* (liever Turks dan Paus) (afb. 11).²⁴ Een jaartal draagt deze penning niet, maar men brengt hem toch met de gebeurtenissen van 1566 in verbinding, omdat toen de toehoorders van de hagepreken bij Antwerpen volgens ooggetuigen wassende maantjes op hun kleding droegen en spottend zeiden of zongen:

Halve manen op de mouw
Liever Turcksch dan Papauw

11 — Anon., *halve maan* met opschrift *LIVER TURCX DAN PAVS*: ca. 1570 [Utrecht, Geldmuseum: PE-00566] zilver, 24 x 38 mm

Op het eerste gezicht lijkt deze spreuk gemakkelijk vanuit de contemporaine tegenstellingen te verklaren: de rooms-katholieke kerk en het huis Habsburg hadden in het Osmaanse rijk een gemeenschappelijke, niet-christelijke tegenstander. In die zin zouden de Turken een bondgenoot van de oppositie in de Nederlanden kunnen worden. De Franse koning immers had zonder religieuze scrupules diplomatieke contacten met de sultan aangeknoopt. Maar ook hiervoor bleek een precedent te bestaan. Onder de toenemende dreiging van de Turken hadden het Byzantijnse rijk en de Grieks-orthodoxe kerk steun gezocht in het christelijke westen en bij de paus. De publieke opinie in het Oostromeinse rijk was echter mordicus tegen toenadering tot de rooms-katholieke kerk. Lieten de Turken in hun rijk andersgelovigen doorgaans niet ongemoeid? Een van de opposenten tegen een samengaan met Rome heeft gereageerd met de uitspraak 'Het is veel verkieslijker midden tusschen de Turken te zijn dan de Latijnse muts te ontwaren'. Deze uitdrukking zou tot een gevelegeld woord zijn geworden in zijn pregnante samenvatting 'liever Turks dan Paus'.²⁵

De grote verspreiding van de penningen was een doorn in het oog van Margaretha van Parma en haar katholieke, koningsgezinde adviseurs. Was er tegen de actie met de geuzenpenningen niets te doen? De hertog van Aarschot, een van de vertrouwenspersonen van de landvoogdes, stelde een eigen, katholiek en koningsgezind herkenningsteken in. In zijn geslacht bestond een bijzondere verering voor Onze Lieve Vrouw van Halle, de bedevaartsplaats even ten zuidwesten van Brussel. Sinds jaar en dag werden en worden in elke bedevaartsplaats allerlei religieuze hebbedingetjes aangeboden die als christelijk "amulet" fungeren: beeldjes, rozenkransen, hangertjes met religieuze voorstellingen voor aan een halsketting en wat niet al. De hertog van Aarschot liet het hangertje van O.L.V. van Halle als partijteken door zijn volgelingen dragen (afb. 12).²⁶ De landvoogdes was erg in haar nopjes met deze tegenactie.

Het succes van de algemene Geuzenbeweging duurde echter maar kort. De sociale, politieke en religieuze spanningen in de lage landen vonden in de zomer van 1566 een uitweg in wat we

12 — *leuspennning* met het hoofd van Christus en de tekst SALVATOR MUNDI (Verlosser van de wereld) op de ene en Maria met omschrift NOTRE DAME DE HAL (Onze Lieve Vrouwe van Halle) op de andere zijde [Utrecht, Geldmuseum: inv. PE-00472] zilver, 18x23 mm

de Beeldenstorm zijn gaan noemen. Op 10 augustus begonnen in het zuidwesten van de Nederlanden beeldenstormers kerken en kloosters binnen te dringen, om op gewelddadige wijze kruisbeelden, heiligenbeelden, relieken en religieuze voorstellingen op gebrandschilderde ramen kapot te slaan of weg te halen. De actie verbreidde zich over alle provincies, al ging het er op de ene plek gewelddadiger aan toe dan op de andere. In sommige steden verliep het ruimen van de beelden op ordelijke wijze, in andere steden bleven de kerken gespaard door het krachtdadig optreden van de stedelijke overheid. Deze actie – uitgevoerd door een fanatieke minderheid – betekende een waterscheiding in de politieke geesten, ook in het Geuzenverbond. De Belgische historicus Henri Pirenne maakte een gelukkig onderscheid tussen politieke en religieuze Geuzen: zij die oppositie voerden om politieke redenen en zij die het niet eens waren met de religieuze politiek van de overheid.²⁷ Het Compromis der Edelen had beide richtingen nog verenigd, maar de uitbarsting van de Beeldenstorm deed de Geuzen die om politieke redenen tot het Verbond waren togetreden onmiddellijk terugkeren tot de centrale regering. De religieuze Geuzen, die bereid waren voor hun calvinistische geloof lijf en goed op te geven, bleven nu als enige Geuzen over.²⁸ Margaretha van Parma wist, gesteund

door de hoge adel, de orde in het land te herstellen en eiste van iedereen een nieuwe eed van trouw. Vrijwel allen gehoorzaamden, op twee edellieden na: prins Willem van Oranje en graaf Hendrik van Brederode. Beiden verlieten het land in april 1567. In datzelfde jaar werd Margaretha van Parma vervangen door de hertog van Alva, die aan het hoofd van een sterk leger de orde kwam herstellen die reeds hersteld was. Vele aanhangers van het Geuzenverbond sloegen op de vlucht naar het Duitse Rijk, anderen zochten een goed heenkomen op zee, waar ze als kapers in hun onderhoud voorzagen, de zogeheten Watergeuzen. Zij werden de harde kern van de oppositie, bereid te sterven en te doden voor hun zaak.

De symbolen ten tijde van de hertog van Alva

De hertog van Alva kende geen genade voor degenen die hij beschouwde als rebellen, terroristen zouden we nu zeggen. Hij trad op als de vertegenwoordiger van het wettige gezag en kende niet de minste twijfel aangaande de gerechtvaardigheid van zijn strenge optreden. De arrestatie en terechtstelling van de graven van Egmond en Horne, evenals van tientallen lagere edelen en gewone burgers, zijn er de bekendste resultaten van. Als vertegenwoordiger van de koning greep de hertog terug op de Bourgondisch-nationale symbolen. Het Spaanse leger streed behalve onder de vaandels van de eigen regimenten niet onder een Spaanse vlag, maar onder de vlag van Bourgondië, dat wil zeggen het andrieskruis. Daarnaast fungeerde het koninklijke wapenschild als nationaal symbool. Dit uit vele afzonderlijke delen samengestelde persoonlijke wapen symboliseerde de personele unie van al de verschillende vorstendommen onder Filips II. Van de Nederlanden waren alleen Brabant en Vlaanderen belangrijk genoeg om opgenomen te worden; ook waren niet alle Spaanse koninkrijken in het samengestelde wapen vertegenwoordigd. Dit koninklijke wapen sierde elke officiële bepaling die op last van de gouverneur-generaal werd uitgegeven, bijvoorbeeld toen de maatregelen over de Tiende Penning werden bekendgemaakt (afb. 13).

In 1568, binnen een jaar na het aantreden van Alva, waagden Willem van Oranje en zijn broers twee invallen in de Nederlan-

BRIEFFVEN
VAN ZIINDER EXCEL-
 lencie / aengaende de Moderatien geaccoor-
 deert opde opheue ende Collectacie
 vanden r^{en}. Penninck / vande
 Ruerende goederen.

TANTVERPEN,
 By Christoffel Plantijn, Coninx Druc-
 ker, inden gulden Passer.

Met Preuilegie. M. D. LXXI.

13 — *Brieffven van ziinder excellencie, aengaende de Moderatien geaccordeert opde opheue ende collectacie vanden Xen Penninck, vande ruerende goederen* (Antwerpen 1571) waarin de hertog van Alva een versoepeling van heffing en inning van de Tiende Penning afkondigt — het wapen van de koning is omgeven door de Orde van het Gulden Vlies, geplaatst op het andrieskruis van Bourgondië en gehouden door twee leeuwen, een weergave zoals in Spanje nooit toegepast [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. Thyspf. 175]

14 — Oranjes zelfopoffering verbeeld door een pelikaan die zich in de borst pikt om zijn jongen te voeren, met de spreuk *PRO LEGE REGE ET GREGE* en boven de pelikaan het motto *DIVINO FAVORE* (met goddelijke gunst): Nederlanden 1568 — de keerzijde toont het wapen van Willem van Oranje [naar VAN LOON (1723) I p 113]

den. Zij streden officieel niet tegen de koning, maar tegen diens slechte raadgevers. Daarom voerden zij de leus: *Pro lege, rege et grege* (voor wet, koning en volk). Deze spreuk lieten zij ook op penningen verbreiden, onder de afbeelding van een pelikaan die zichzelf in de borst pikte om zijn jongen te voeden (afb. 14). Dit symbool van zelfopoffering was al vaak genoeg op Christus van toepassing gebracht, maar daarnaast had het zijn voorgeschiedenis in de politiek: Filips II had zelf de spreuk al gebruikt toen hij

15 — Filips II gebruikte dezelfde spreuk en voorstelling al eerder op een rekenpenning: Nederlanden 1555 [Utrecht, Geldmuseum: inv. RP-01696] zilver, 31 mm, bijgewerkt exemplaar

16 — pamflet met de titel *Waerschouwinge des Princen van Oraengien Aende Inghesetenen ende Onderlaten van den Nederlanden – Nae de Copye Ghedruckt in 't Jaer M. D. LXVIII*: Nederland, 17e eeuw — herdruk naar een verloren origineel uit 1568 [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: sign. Knuttel 168]

in de jaren 1554-1558 gehuwd was geweest met de Engelse koningin Mary Tudor (afb. 15). Van een originele vondst van Oranje en de zijnen was dan ook geen sprake.

Een andere keuze mag waarschijnlijk wel origineel heten. Op de titelpagina van het pamflet *Waerschouwinge des Princen van Oraengie* (1568) beeldde de onbekende drukker een leeuw af, met in de rechterklauw een geheven zwaard, en in de linker de al bekende pijlenbundel (afb. 16).²⁹ Dit is de tot nu toe vroegst getraceerde combinatie van leeuw, pijlenbundel en zwaard. Omdat de leeuw als wapenfiguur in de wapens van de meeste Nederlandse gewesten voorkwam, was deze bij uitstek geschikt om alle Nederlanden tezamen uit te beelden. Maar laten we daarom niet te vroeg spreken van een Nederlandse leeuw als zodanig. Een enkele onderzoeker meent ook de leeuw van het Spaanse vorstendom León nog een voorbeeldfunctie te moeten

geven, maar het leeuwennest van de Nederlanden lag al lang vol welpen voordat er van een bevruchting door een Spaanse leeuw sprake kon zijn.³⁰ Na het mislukken van Oranjes veldtocht dichtte een onbekende dichter het *Wilhelmus*, waarvan het succes omgekeerd evenredig was met dat van Oranjes militaire inspanningen van dat jaar. Weliswaar was een slag verloren, ook die om de publieke opinie, maar daarom nog niet de oorlog.

De Opstand in Holland en Zeeland in 1572: symbolen van Geuzen, prins en Staten

Vier jaar later hadden de acties van de Nassause broers, al dan niet in nauwe relatie met die van de Watergeuzen, meer succes. Na vier jaar van repressie onder Alva en onder de dreiging van een met geweld gevorderde tiende penning, was de publieke opinie nu meer geneigd tot verandering en tot het nemen van risicovolle omwentelingen. De militaire en politieke bijzonderheden van 1572 hoeven ons hier niet bezig te houden, behalve de vraag: welke (nieuwe) symbolen zijn er tijdens de omwenteling van 1572 gevoerd? Van welke symbolen bedienden zich degenen die de strijd tegen de hertog van Alva begonnen waren en die zichzelf helemaal niet als opstandeling of rebel beschouwden: zij streden juist voor de handhaving of het herstel van de bestuurs-

situatie zoals die van oudsher was overgeleverd.³¹

De spreuk *Pro lege, rege et grege* was in 1568 geen succes gebleken en bleef in 1572 achterwege. De prins liet zijn militaire operaties nu begeleiden door een vlag in oranje, wit en blauw, de drie kleuren van zijn prinsdom Orange (afb. 17). Volgens de gangbare opinie zou dit samenhangen met de commissie- of kaperbrieven, later met de aanstellingen ten oorlog, die de prins uitgaf, hetzij als soeverein vorst van Oranje, hetzij als stadhouder van Holland en daarmee als admiraal van de zee. Juridisch rammelde dit aan alle kanten en de officiële papieren voorzagen evenmin in het voeren van met name genoemde symbolen of kleuren.³² Hoewel het feitelijk gebruik van het rood-wit-blauw of oranje-wit-blauw bij de inname van Den Briel op 1 april

17 — 400-jarig bestaan van de Nederlandse vlag, uitgebeeld op een postzegel: Nederland 1972 [collectie auteur]

18 — J.H. Isings, 'Lumey eist Den Briel op' uit P. LOUWERSE / J.J. MOERMAN *Geïllustreerde vaderlandse geschiedenis voor jong en oud Nederland* (Amsterdam 1961)

1572 niet in de bronnen is overgeleverd, hebben in de afgelopen eeuw illustratoren als J.H. Isings wel afbeeldingen gemaakt van een inname met prinsenvlag (afb. 18). Nadat op 6 april de inwoners van Vlissingen weigerden een Spaans eskader binnen te laten, vroegen zij op 20 april assistentie uit Den Briel: 'latende

de waterguesen incomen tot 8 oft 900 mannen toe, stekende de vendelen en wapenen uytte van den prinsche van Oraengien'.³³ Ook bij de overgang van Gouda naar de prins wordt de vlag geregistreerd.³⁴ Bij het gebruik van afbeeldingen als bron voor de verbreiding van een symbool moeten we voorzichtig zijn, maar in de zogeheten 'Kroniek van Kittensteyn' komt een gekleurde afbeelding voor van gevechten tussen regeringstroepen en geuzen te Delfshaven in 1572.³⁵ Tegenover het andrieskruis van de regeringstroepen staan daar de kleuren rood, wit en blauw aan de kant van de opstandelingen, maar mogelijk zijn deze kleuren later ingevuld? De opgang die de driekleur in en na 1572 kennelijk maakte, heeft echter niet zijn weerslag in de penningen gevonden. Zo bruikbaar als het rood-wit-blauw was op zee, in de polders en op de vestingwerken, zo onbruikbaar was ze op penningen: de kleuren sloegen dood op de monochrome beeldrager. Maar de vlag die zich handhaafde in Holland, Zeeland en Friesland, groeide uit van een symbool van de prins van Oranje tot een nationaal symbool in de strijd tegen de koning van Spanje. In de loop van de zeventiende eeuw zou de driekleur zo geïdentificeerd worden met de strijd van de Verenigde Provinciën dat de oorsprong als prinsenvlag op de achtergrond zou raken en zelfs vergeten zou worden.³⁶

De inname van Den Briel leidde pas in de volgende eeuw tot

19 — inname van Den Briel door de Watergeuzen op een herdenkingspenning: Nederlanden, vermoedelijk 2e helft 17e eeuw — de bril zinspeelt op het gezegde 'op 1 april verloor Alva zijn bril' [Utrecht, Geldmuseum: inv. PE-00470] zilver, 38x32 mm

een ovale penning die we – het strenge oordeel van Gay van der Meer volgend – als herdenkingspenning moeten kwalificeren en niet als een draagteken uit de beginjaren van de Opstand (afb. 19). De afgebeelde bril is een duidelijke verwijzing naar Den Briel, terwijl de tien penningen symbool staan voor Alva's gehate tiende penning, de tiende op de punt van een zwaard. Twee oren en een fluit zouden willen zeggen dat de Geuzen op hun hoede waren: de hertog van Alva mocht nog zulke mooie wijsjes fluiten, men zou zich niet laten beetnemen.³⁷ Op andere penningen staan de oren zonder fluit afgebeeld en zinspelen zij op een heel wat rauwer bedrijf van de Watergeuzen: het afsnijden van de oren bij degenen die hen niet aanstonden, namelijk katholieke geestelijken en koningsgezinde overheidsfunctionarissen als baljuws en schouten. Sommige van de geuzenaanvoerders hadden zich schuldig gemaakt aan het martelen en vermoorden van onschuldige burgers en geestelijken.³⁸ Het succes van de Opstand in de zeegebieden had paradoxaal genoeg tegelijkertijd het einde van de Geuzen ingeluid. Op verzoek van de Staten van Holland trok Oranje zijn kaperbrieven of aanstellingen ten oorlog in. In de loop van de jaren zeventig is geleidelijk uit de geuzenvloot het begin van een reguliere marine gegroeid, maar hoe en door wiens toedoen is nog onvoldoende onderzocht. Zoals de geuzenvloot gefatsoeneerd moest worden tot een prinsenvloot, zo moest ook de beeldtaal geregulariseerd worden tot voor allen acceptabele allegorische voorstellingen en spreuken. Het 'Liever Turks dan paaps' hoorde daar voor de in meerderheid katholieke bevolking niet bij. De wassende maantjes mochten aan de oren van de bevrijders van Den Briel en Leiden hangen, een overstap naar de officieel gesanctioneerde beeldspraak op Hollandse en Zeeuwse munten en penningen zat er niet in. Ook de andere voorwerpen van geuzensymboliek, de bedelnap en -tas en de ineengeslagen handen, zetten hun traditie voort in de historische illustraties, maar zij zijn niet overgenomen op de munten en penningen van de Staten van Holland en Zeeland.

Drie nieuwe symbolen

Mogen we zeggen dat de Staten van Holland en Zeeland bij de keuze van de afbeeldingen op hun munten en penningen een eigen koers hebben gevaren? Over de totstandkoming en eventuele beraadslaging is niets bekend – in de barre oorlogsnood kon men zich niet de luxe permitteren van een stuurgroep die tijd en gelegenheid had om hierover te delibereren.³⁹ Voor het conservatieve medium van de munt gold in de eerste plaats het regaal, het koninklijke recht: dat van het landsheerlijk gezag, in casu dat van de graaf van Holland. Zodra de Staten van Holland hun graaf (Filips II) niet meer wilden afbeelden op hun munt, dienden zij om te zien naar andere tekens uit de gewestelijk-nationale traditie, zo mogelijk in combinatie met klassieke en/of christelijke vrijheidssymbolen. Drie symbolen traden in en na 1572 op de voorgrond, afzonderlijk of gecombineerd: de vrijheidshoed, de ‘Hollandse’ tuin en de allegorische vrouwenfiguur (afb. 20).

De vrijheidshoed vond zijn oorsprong in de Phrygische vrijheidsmuts, zoals later de Franse Revolutie die opnieuw invoerde en zoals zij ook te zien is op de titelprint van het werk van Hugo de Groot over de Opstand in de Nederlanden (afb. 21). Op de penning uit 1573 wordt de vrijheidshoed gedragen door een vrouw die de *Libertas patriae* (de vrijheid van het vaderland) verbeeldt. In de volgende jaren zou de vrijheidshoed op tal van manieren op penningen verbeeld worden: op het hoofd van mannen of vrouwen, als zelfstandige afbeelding zonder attributen,

20 — de LIBERTAS PATRIAE (vrijheid des vaderlands) zoals gesymboliseerd door een vrouwenfiguur in een omheinde tuin met getrokken zwaard en vrijheidshoed op een *rekenpenning*: Holland 1573 [Utrecht, Geldmuseum: inv. RP-02219] zilver, 30 mm

21 — vrouwenfiguur met lans en vrijheidshoed, op de titelprint van Hugo DE GROOT *Nederlandsche jaerboeken en historien* (Amsterdam 1681) [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 197 A 5]

of op de punt van een lans. Een van de mooiste en prominentste afbeeldingen is die op het grafmonument van prins Willem van Oranje, waar de hoed zelf in gulden letters is voorzien van het opschrift *Aurea libertas* (gulden vrijheid).

In zijn magistrale beschouwing over de Hollandse tuin heeft P.J. van Winter aangetoond dat dit zo Hollands ogende symbool niet is voorbehouden aan Holland: zowel Frankrijk als de Bourgondische erflanden in hun geheel hebben zich in dit zinnebeeld herkend. Zustergewesten als Brabant, Vlaanderen en Henegouwen representeerden zichzelf eveneens als tuin.⁴⁰ Het succes van de tuin is niet moeilijk verklaarbaar: het is algemeen herkenbaar en wekt doorgaans lieflijke associaties: het is een *locus amoenus* (lieflijk plekje).⁴¹ Daarbij had het ideologisch een groot voordeel: het symbool was louter defensief, op de verdediging van eigen grondgebied gericht, en dus niet naar buiten toe agressief bedoeld. Meestal beeldde men de tuin af als een cirkelvormige omheining van gevlochten wilgetenen, met aan de voorkant een houten hekje. In godsdienstige zin wekte de tuin herinneringen aan het aards paradijs. Eveneens van bijbelse oorsprong was de middeleeuwse traditie van de afbeelding van de H. Maagd in haar *hortus conclusus* (omheinde tuin) als zinnebeeld van het woord uit het Hooglied 4:12: 'Mijn zuster, o bruid gij zijt een besloten hof, een besloten wel, een verzegelde fontein'. De bijbelse herkomst stelde het beeld onder goddelijke bescherming en maakte de tuin tot een quasi-sacrosancte ruimte.⁴²

De vrouw als allegorische figuur in een omheinde ruimte had ook model gestaan voor de figuur van de stedemaagd, zoals die in de vijftiende en zestiende eeuw gangbaar was geworden. De Hollandse tuin zal de invloeden van al deze tradities hebben ondergaan, zonder dat het mogelijk is deze invloeden nader te specificeren. Waar het hier om gaat is het feit dat de Hollandse tuin een gewestelijk-nationaal symbool is geworden, dat mede door munten en penningen is verbreid. Graaf Willem VI had in de jaren tachtig van de veertiende eeuw een eigen Orde van de Tuin ingesteld, met de bekende omheining als ordesymbool.⁴³ De Bourgondische vorsten lieten zelfs verschillende rekenpenningen slaan met de voorstelling van een tuin, bewaakt door een klimmende of zittende leeuw, al dan niet voorzien van een

22 — de Dordtse stedemaagd in een omheinde tuin, afgebeeld in Abraham VAN DEN BURGH *Hoe en wanneer Hollant tot een graefschap is afgesondert* (Arnhem 1647) [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 1369 D 9]

lans.⁴⁴ Niet alleen in het eigenlijke Holland maar ook daarbuiten zijn er herbergen of hotels geweest met de naam 'in de Hollandse tuyn'. Hollands oudste stad, Dordrecht, voerde als zinnebeeld een tuin met gevlochten omheining, waarin een zittende vrouw, met in haar hand een palmtak (afb. 22). Dordrecht was ook de stad waar in juli 1572 de eerste vrije Statenvergadering bijeenkwam, de vergadering van de bestuurders van de vrijgevochten Hollandse steden, die ongetwijfeld gesproken zullen hebben over de in Dordrecht gevestigde munt. Met zo'n voorgeschiedenis is het niet verwonderlijk dat de Staten als muntheer voor het symbool van de Hollandse tuin kozen. Daarnaast – als teken van

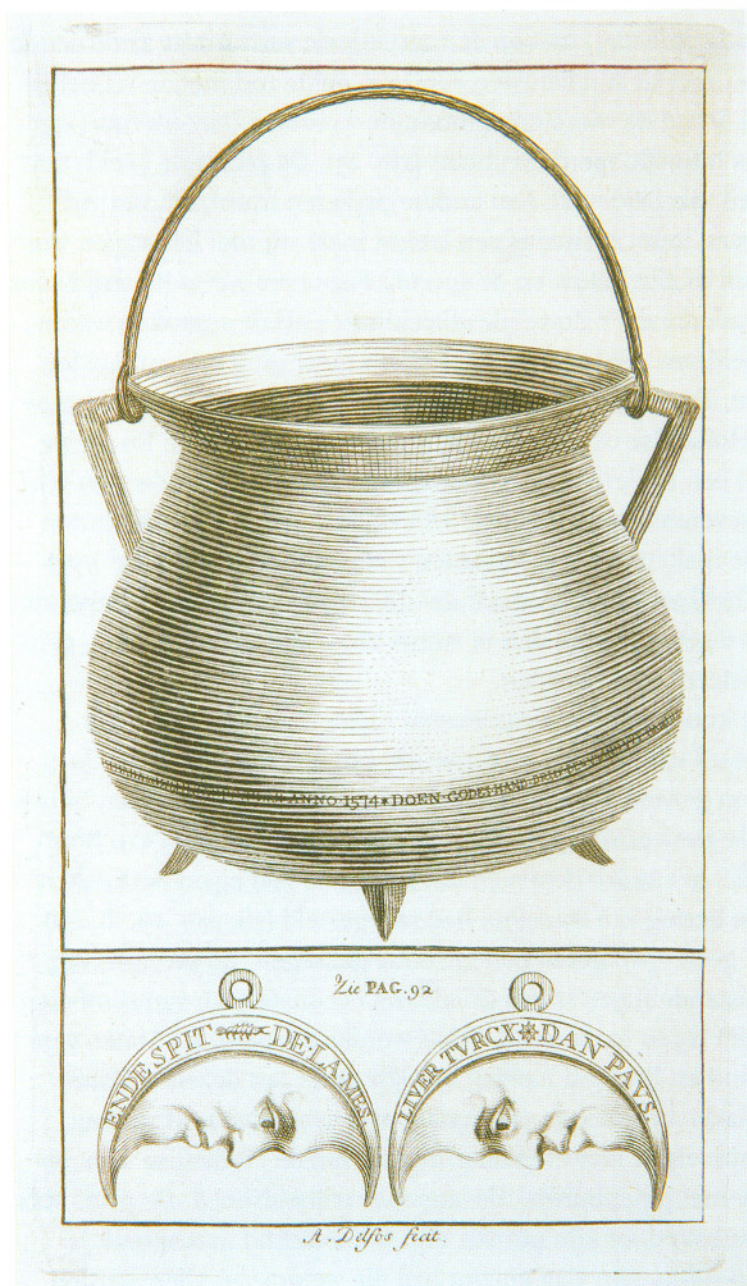
23 — omschrift HAEC LIBERTATIS ERGO (dit is om de vrijheid) op een noodmunt van 1 gulden: Leiden 1574 [Utrecht, Geldmuseum: inv. NO-00112] papier, 36 mm

de verbondenheid met de Bourgondische traditie – beeldde men op de keerzijde de symbolen van het vuurijzer van Bourgondië af. Maar in het jaar waarin het symbool voor de eerste keer op een Hollandse rekenpenning is afgebeeld, was de tuin meer ideologie dan werkelijkheid, en viel Haarlem na een langdurig beleg in Spaanse handen, met bloedige represailles als gevolg.

Op de inname van Haarlem volgden de belegeringen van Alkmaar en Leiden, die de Hollandse burgers wisten te doorstaan: in beide gevallen moest het koninklijke leger – mede door omvangrijke inundaties – de belegeringen opgeven. De stadsbesturen van de belegerde plaatsen waren genoodzaakt om in te grijpen in het economisch leven van de stad. Behalve levensmiddelen en goederen werd ook de muntvoorraad snel kleiner en moesten er zogeheten noodmunten worden geslagen. Dit konden eenvoudige stukjes edelmetaal zijn, met dezelfde intrinsieke waarde als het gewone geld. Maar bij het ontbreken van edelmetaal kon het stadsbestuur ook geld van tin of zelfs van papier uitgeven en gelasten dat men dit tegen de nominale waarde diende te accepteren. In Haarlem en Alkmaar kozen de stadsbestuurders voor een eenvoudig stempel op hun noodmunten: dat van het stedelijke wapen.⁴⁵ In Leiden echter greep men ook het noodgeld aan om in woord en beeld uitdrukking te geven aan zijn vaderlandse, dat wil zeggen anti-Spaanse gezindheid. Zo gaf de stad een papieren munt uit van één gulden

(twintig stuivers), met op de voorzijde de vertrouwde klimmende leeuw, met in zijn klauwen een lans, gekroond met de vrijheidshoed. Rond de voorstelling staan de woorden *Haec libertatis ergo* (dit is omwille van de vrijheid) (afb. 23). De keerzijde beeldt het wapen van Leiden af. Een andere papieren munt, die van vijf stuivers, toont eveneens een leeuw, maar nu met het wapen van Leiden in zijn klauw en de spreuk: *Pugno pro patria* (ik strijd voor het vaderland).⁴⁶ Zowel de afbeeldingen als de spreuken waren bedoeld om aan te geven dat het om meer ging dan om Leiden alleen. Tegelijkertijd dienen we voorzichtig te blijven deze leeuw een Hollandse of een Nederlandse leeuw te noemen. En als we het al een Nederlandse leeuw zouden noemen: gold die dan voor alle zeventien Nederlanden? Het veiligst lijkt het aan te nemen dat de makers van deze munten weliswaar een ‘nationaal’ symbool hebben gebruikt, maar dat dit ‘nationaal’ eerder in beperkte – het eigen gewest – dan in ruime zin – alle Nederlanden – geïnterpreteerd moet worden.

De koningsgetrouwe gewesten hielden in hun symboliek uiteraard vast aan het wapenschild van de vorst en dat van hun stad en gewest. Het overkoepelend symbool als bewijs van trouw aan de gemeenschappelijke zaak bleven de symbolen van Bourgondië: het andrieskruis en het vuurijzer. Het eigen partijteken dat de hertog van Aarschot had voorgesteld (zie pag. 19, ill. 20) heeft geen opvolger of concurrentie gekregen. Bij de partij van de opstandelingen is een driedeling te constateren van symbolen die niet tegen maar naast elkaar werden gevoerd. De Staten van Holland en Zeeland hielden tot 1581 deels aan dezelfde Bourgondische symbolen vast, maar gaven daarnaast uitdrukking aan hun eigen identiteit door middel van de Hollandse tuin, de leeuw met pijlenbundel, de lans met vrijheidshoed. De prins was herkenbaar door zijn portret, zijn wapenschild met spreuk *Je maintiendrai*, zijn vlag en zijn lied die weldra van allen werden. De (al te) radicalen vond men op de geuzenvloot met de geuzenpenningen: de geruststellende met bedeltas en -nap, de meedogenloze met de halve manen. De wassende manen werden ook gedragen door de Geuzen die op 3 oktober 1574 Leiden bevrijdden en sindsdien behoorden deze penningen om zo te zeggen tot de iconen van het Leidse beleg (afb. 24).⁴⁷

24 — ketel waarin volgens overlevering de hutspot van de belegeraars was aangetroffen en wassende manen gedragen door de Watergeuzen die de stad bevrijdden — iconen van het Leidse beleg, afgebeeld in A. SEVERINUS Oorspronckelijke beschrijving van de vermaerde belegering en 't ontzet der stad Leiden (Leiden 1789) tussen p 128 en 129 [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 480 E 2]

1576: *Het verzet verenigd, de beeldtaal verenigd*

Na de jaren van hevige burgeroorlog en de inspanningen die de koninklijke gewesten zich moesten getroosten ter betaling van de Spaanse troepen, was in november 1576 de situatie ook in de koninklijke Nederlanden buitengewoon dramatisch. Het graafschap Henegouwen verkeerde in zo'n desolate situatie dat ze een rekenpenning uitbracht met een brandende kaars die langzaam doofde: *Serviando consumor* (dienende verteer ik mij) (afb. 25).

Het bijzondere aan de afbeelding op de penning was dat de kaars stond afgebeeld in een omheinde ruimte, een planken schutting, afgesloten door de vier leeuwen uit het Henegouwse wapen: een Henegouwse tuin. Ook de koninklijke gewesten hadden meer dan genoeg van de Spaanse troepen en samen met Holland en Zeeland kwamen zij tot een akkoord om gemeenschappelijk aan de situatie het hoofd te bieden: zij sloten de Pacificatie van Gent. Ons interesseren nu niet de bepalingen en het kortstondige succes hiervan, maar het effect van de wil tot samenwerking in

25 — in een tuin een kaars, omschrift *SERVIANDO CONSUMOR* (al dienende verteer ik mij) op een *rekenpenning*: Henegouwen 1576 — de Staten van dat gewest toonden hiermee hoezeer de trouw aan de koning het graafschap financieel uitputte [Utrecht, Geldmuseum: inv. RP-02353] koper, 29 mm

26 — dooreen lopende ideologieën in de vorm van het koninklijke wapen gecombineerd met de opstandelingen-spreuk *CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT* op een *rekenpenning*: Utrecht 1577 — de andere zijde toont koning Filips en zijn echtgenote met de woorden *GRATIA DEI SVMVS QVOD SVMVS* (bij de gratie Gods zijn wij wat wij zijn) [Utrecht, Geldmuseum: inv. RP-02388] koper, 30 mm

27 — in hetzelfde jaar wordt de spreuk van alle Nederlanden weer-gegeven op een andere *rekenpenning*: Brussel 1577 — op de keerzijde de ineengeslagen handen die een mercuriusstaf en twee hoorns van overvloed vasthouden [Utrecht, Geldmuseum: inv. RP-02407] koper, 28 mm

de beeldenaars op munten en penningen. Opnieuw hielden alle vorstendommen vast aan het idee dat de strijd niet de koning gold, maar diens slechte raadgevers. Het vertrek van de Spaanse troepen en het herstel van de politieke situatie van voor de Opstand was de wens van allen. Utrecht gaf een penning uit met het wapen van Filips II, omgeven door de Orde van het Gulden Vlies én de spreuk *Concordia res parvae crescunt* (afb. 26). De stad Brussel gebruikte dezelfde spreuk, maar dan rondom een afbeelding van twee ineengeslagen handen, die twee hoorns van overvloed en een mercuriusstaf vasthouden (afb. 27). Maar niet alleen de leuzen waren in Noord en Zuid dezelfde, ook de daden. Zoals de dwangburchten afgebroken werden in Groningen en Utrecht gebeurde dat ook in Valenciennes en Antwerpen – gesymboliseerd op een Antwerpse penning met handdruk en vrijheidshoed, waaromheen de woorden *Libertas concordia vindicata* (de vrijheid door eendracht gehandhaafd) (afb. 28).

De godsdienstkwestie zou worden opgeschort tot een latere bijeenkomst van de Staten-Generaal. De calvinistische godsdienst was voor tal van mensen in de koninklijke Nederlanden onaanvaardbaar en daarmee ook het symbool van de Geuzen: de bedeltas en de bedelnap, in combinatie met de ineengeslagen handen, om van het ‘liever Turks dan paaps’ maar te zwijgen. De bedelattributen waren om zo te zeggen te radicaal om aanvaardbaar te zijn voor de koningsgezinde, maar nationale partij. Het symbool van de leeuw daarentegen was al sinds eeuwen vertrouwd en het teken van de pijlenbundel was om zijn klassieke oorsprong en de Castiliaanse connotatie een toepasselijk en veel minder beladen beeld. Op het zegel van de Brusselse Staten-Generaal uit 1578 staat dan ook een gekroonde leeuw met een zwaard als teken van kracht en een pijlenbundel als teken van eendracht. De bundel telt zeventien pijlen, alle met de punt

28 — het afbreken van de dwangburchten in Noord en Zuid, zoals hier in Antwerpen op een *penning*: Nederlanden 1577 [naar VAN LOON (1723) I p 238]

29 — gekroonde leeuw met zwaard en zeventien pijlen als teken van eensgezindheid van de Nederlanden weergegeven op het zegel van de Staten-Generaal: 1577 [Amerongen, Stichting Kasteel Amerongen: inv. 1337 — naar H. DE VRIES *Wapens van de Nederlanden* (Amsterdam 1995) 32] ca 80 mm

naar beneden en elk een van de Zeventien Nederlanden symboliserend (afb. 29). Van het zegel vond het vervolgens zijn weg naar de penning, die het symbool verder verbreidde.

De eendracht waartoe de gewesten keer op keer werden opgeroepen, ging in de strijd tegen de gezamenlijke vijand teloor. Willem van Oranje riep telkens weer op tot gezamenlijke actie, maar ook hij kreeg deze niet van de grond. Toen Fi-

30 — de Staten van Utrecht combineren het provinciale wapen met het omschrift PHS D G HISP REX DNS TRAIEC (Philips, bij de gratie Gods koning der Spanjen, heer van Utrecht) en de leeuw met pijlenbundel met de spreuk CONCORDIA RES PARVAE CRESCVNT op een *uniedaalter*: Utrecht 1579 [Utrecht, Geldmuseum: inv. NM-05632] zilver, 41 mm

31 — is het toeval dat de zeven pijlen omhoog zijn gehouden en de overige tien met de punt omlaag wijzen? — afbeelding in P.C. HOOFT *Nederlandsche historien* (Amsterdam 1677) [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 13 D 7]

lips' bekwame veldheer Alexander Farnese, prins van Parma, in 1579 de stad Maastricht innam, was het juist Oranje op wie alle kritiek neerkwam. Parma's verovering van Maastricht vormde de opmaat voor zijn herovering van het Zuiden, het Zuidwesten en uiteindelijk ook van het Noordoosten van de Nederlanden. In hetzelfde jaar 1579 was de Pacificatie vrijwel uiteengevallen in de Unie van Atrecht en de Unie van Utrecht. Het was de Unie van

32 — de zeventien Nederlanden weergegeven in de vorm van een leeuw, in M. EYTZINGER *De Leone Belgico, of: Over de Nederlandse leeuw* (Keulen 1587) [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. P2 N58]

Utrecht die het gebruik van de pijlenbundel voortzette. De Staten van Utrecht bleven vasthouden aan de beeltenis van de nog altijd wettige landsheer Filips II, maar op de keerzijde vermeldden zij weer *Concordia res parvae crescunt* (afb. 30).⁴⁸ Op de titelpagina van P.C. Hoofts *Nederlandse Historien* uit 1677 heeft de maagd die de Nederlanden moet verbeelden twee pijlenbundels in haar hand: zeven in de ene, omhoogwijzend, en tien in de andere, omlaag gericht (afb. 31). Het kan niet anders of de zeven vrije en de tien koningsgezinde provincies moeten hiermee zijn bedoeld.

Er ligt iets navrants in het feit dat een van de mooiste suggesties van nationale verbondenheid van de zeventien Nederlanden tot stand kwam in de jaren waarin die verbondenheid teloorging: de figuur van de Leo Belgicus. Niet een inwoner van de Nederlanden, maar de van oorsprong Oostenrijkse edelman Michael von Aitzing of Eytzinger, concipieerde een landkaart van de zeventien Nederlanden in de vorm van een leeuw (afb. 32). De tot nu toe vroegste Leo Belgicus verscheen in 1583 en kreeg als kaartbeeld een grote verbreiding.⁴⁹ Op de penningen echter heeft de Leo Belgicus nooit ingang gevonden.

De symbolen van de prins

Het verloop van de strijd in de jaren zeventig en tachtig maakte duidelijk dat prins Willem van Oranje hart en hoofd van de opstandige partij was. In 1577 had hij zijn triomfantelijke intocht in Brussel gehouden, waar hij als een held was binnengehaald.⁵⁰ De penningkunst werd in hetzelfde jaar verrijkt met een schitterende gegraveerde voorstelling van de prins ten voeten uit, met als randschrift zijn wapenspreuk *Je maintiendrai* (ik zal handhaven) (afb. 33).⁵¹ Het portret van de prins, zijn wapenschild en zijn spreuk gingen in toenemende mate functioneren als nationale symbolen. In 1577 verzocht zijn derde echtgenote, Charlotte de Bourbon, of zij een penning van de prins mocht laten maken, met op de voorzijde zijn portret en op de keerzijde het hare, te vervaardigen door de Vlaamse kunstenaar Coenraad Bloc. Op een latere penning staat een zinnebeeldige voorstelling van een ijsvogeltje – dat volgens de toen heersende opvattingen een

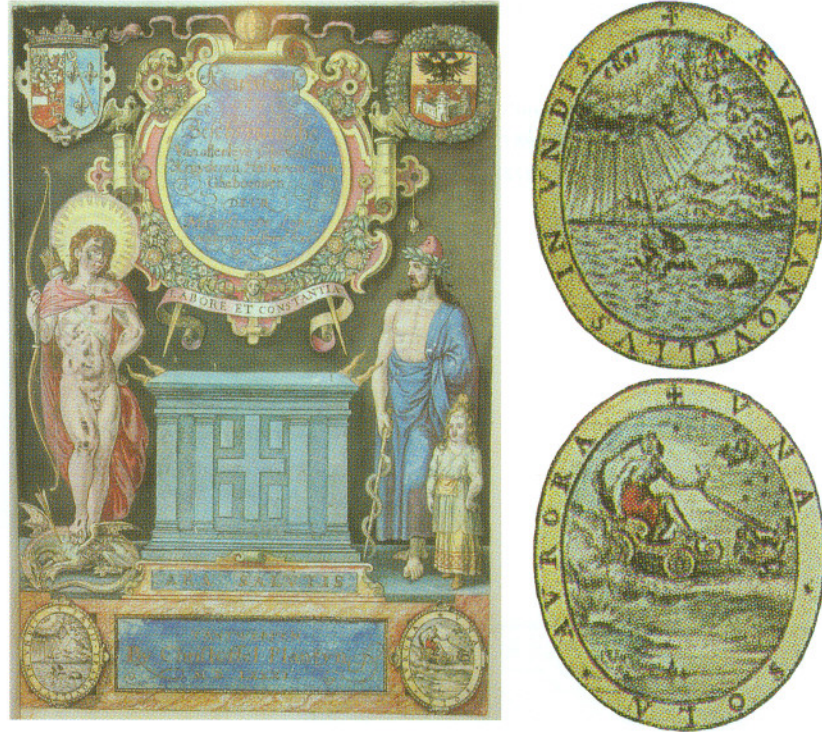
33 — Anon., prins Willem van Oranje: Nederlanden 1577 [Utrecht, Geldmuseum: inv. 1931-0004] zilver, gegraveerd, 55 x 46 mm

34 — Coenraad Bloc, *Willem van Oranje* en het symbool van de ijsvogel met het devies SAEVIS TRANQUILLUS IN UNDIS (rustig te midden van de woelige baren) [Utrecht, Geldmuseum: inv. 1922-0001] goud, 39 mm

nestje bouwde in volle zee – drijvende op de woelige baren, met als omschrift *Saevis tranquillus in undis* (Rustig temidden van de woelige baren) (afb. 34).⁵² Was dit geen treffende illustratie van de vastberadenheid van Willem van Oranje onder de moeilijkste omstandigheden? Twee fraaie gravures van de prins en zijn echtgenote verbreiden ook hun beider portretten, met in elke hoek een zinnebeeld: vier voor de prins, vier voor de prinses. Het persoonlijk devies van de prinses luidde – nota bene in het

35 — wapenschilden (linksboven) van de prins en zijn echtgenote Charlotte de Bourbon en hun beider deviezen en symbolische voorstellingen (links- en rechtsonder), weergegeven op de titelpagina van Matthias DE LOBEL of LOBELIUS *Kruydtboeck oft beschryuinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren ende gheboomten* (Antwerpen 1581) — Lobelius was lijfarts van de prins en droeg dit monumentale werk aan hem op [Antwerpen, Museum Plantin-Moretus: sign. R 44.11]

Spaans – *Una sola aurora ha de vencer mi noche* (Eén dageraad volstaat om mijn nacht te verdrijven), gesymboliseerd door Aurora in haar tweespan. De deviezen van prins en prinses en hun beider wapens sierden de titelpagina van een van de hoogtepunten van Plantijns drukkerij. Dit was het *Kruydtboeck* van Lobelius (afb. 35), uitgegeven in 1581 in Antwerpen, waar de prins toen verblijf hield. Lobelius was lijfarts van het prinselijk paar en had zijn boek aan Willem van Oranje opgedragen. Zo zijn spreuken en voorstellingen op penningen nagevolgd in gravures, en omgekeerd.

Nadat de Staten in 1581 de gehoorzaamheid aan Filips hadden opgezegd, trokken zij met de soevereiniteit ook het muntrecht

36 — portret van Willem van Oranje op een *rijksdaalder*: Holland 1584 — ogenschijnlijk is een anonieme man afgebeeld, maar vergelijking met de penning door Coenraad Bloc op afb. 32 maakt duidelijk dat het een portret van Willem van Oranje betreft, wat overigens ondersteund wordt door de contemporaine benaming prinsendaalder; omdat de prins het muntrecht in Holland niet toekwam, voorzagen de Staten van Holland deze munt van hun eigen spreuk *VIGILATE DEO CONFIDENTES* (waakt, vertrouwend op God) [Utrecht, Geldmuseum: inv. NM-03156] zilver, 41 mm

aan zich. In 1583 beeldden zij de prins van Oranje op de Hollandse rijksdaalder af, voorzien van hun eigen devies: *Vigilate Deo confidentes* (Weest waakzaam, vertrouwend op God) (afb. 36). Het portret van Oranje is duidelijk geïnspireerd op de penning die Coenraad Bloc zeven jaar eerder had gemaakt en verschilt sterk van de geschilderde portretten van Oranje uit de school van Van Miereveldt. In het dagelijks handelsverkeer met de Oostzeegebieden hadden de Hollandse kooplieden ontdekt hoe daar de *reichstaler* van August van Saksen in trek was. Op die munt stond de keurvorst afgebeeld als aartsmaarschalk van het Duitse rijk, met een geschouderd zwaard. Nadat de Staten van Holland Filips II als landsheer hadden ‘verlaten’ groeide de wens om Willem van Oranje tot graaf van Holland te verheffen. In afwachting van de definitieve verheffing van de prins bracht men alvast de rijksdaalder in omloop die de gelaatstreken van de prins kreeg, maar de spreuk van de Staten van Holland. Was Willem van Oranje niet in 1584 door Balthasar Gerards vermoord, dan zou hij ongetwijfeld als graaf van Holland zijn ingehuldigd en zou men de rijksdaalder niet alleen met zijn portret hebben uitgebracht, maar ook met zijn naam en titels.

Noord en Zuid uiteen?

Voor prins Willem van Oranje was het Brusselse ideaal, de eenheid van alle Nederlanden, nooit verloren gegaan. Tegelijkertijd heeft zijn betrekkelijk succes als leider van wat een Noord-Nederlandse Republiek zou worden, het Zuiden van hem doen vervreemden. Naarmate in het Noorden het portret van de prins, zijn vlag, zijn wapenspreuk en blazoën een nationale zaak gingen vertegenwoordigen, vormde in de koninklijke Nederlanden de al dan niet geforceerde gehechtheid aan de Kroon het referentiepunt. Naast het koninklijke wapenschild en dat van eigen stad en gewest, kende men als overkoepelend symbool alleen het andrieskruis en het vuurijzer. De Spaanse legers dienden doorgaans onder hun eigen tekenen of onder religieuze symbolen als het kruisbeeld of afbeeldingen van heiligen. Zuidnederlandse edelen die een rozenkrans of paternoster in hun vaandel voerden, werden paternosterknechten genoemd. Bij hoge uitzondering bediende men zich in het zuiden in 1595 van het symbool van de tuin: het was ter gelegenheid van het uitbreken van de oorlog met Frankrijk dat de gewesten zich als geheel zo afficheerden (afb. 37).⁵³ Hier lijkt toch eerder het succes van het Noorden afgekeken, dan dat deze tuin in een eigen Zuid-Nederlandse traditie gegrondvest was. In het Noorden leek de Hollandse tuin zich met de veroveringen van de stadhouders Maurits en Willem Lodewijk zich over de hele Republiek te verbreiden, met andere woorden: wat voor de Republiek werd veroverd werd beschouwd als behorend tot de tuin en alles wat daarbuiten lag niet. Dit leidde in de neerlandocentrische geschiedvisie van de

37 — een vrouwenfiguur met speer en leeuw binnen een omheinde ruimte: Gent 1595 — het symbool van de tuin werd ook voor de andere Nederlanden opgeëist [Utrecht, Geldmuseum: inv. RP-03367] koper, 29 mm

38 — belaagd door gemeenschappelijke vijanden zijn de zeventien maagden vijftig jaar na de Pacifictie van Gent in twee groepen verdeeld, zoals afgebeeld in A. VALERIUS *Nederlandtsche gedenckclanck* (Haarlem 1626) p 77 — de zeven vrije Nederlanden zijn afgezonderd van de tien koninklijke Nederlanden [Leiden, Universiteitsbibliotheek: sign. 1407 c 17]

Leidse hoogleraar vaderlandse geschiedenis Robert Fruin tot een eenzijdige interpretatie van de Hollandse tuin: toen het grondgebied van de Nederlanden ten noorden van de grote rivieren veroverd was, beschouwde hij de tuin als gesloten.⁵⁴ Dat gold niet voor de tijdgenoot. De graveur die in 1626 een illustratie maakte als zinnebeeld van de vijftig jaar eerder gesloten Pacifictie van Gent, koos voor een gemeenschappelijke weergave van alle gewesten als zeventien maagden in een tuin (afb. 38). In het midden staat de lans geplant, voorzien van de vrijheidshoed en een gezegeld document, dat de privileges verbeeldt. Links van de lans vertegenwoordigen tien maagden de koninklijke Nederlanden, rechts van de lans zitten zeven maagden voor de Unie van Utrecht. Tegen de Spaanse kanonnen die de tuin bedreigen verheft zich een leeuw met zwaard en wapenschild, waarop twee ineengeslagen handen.

De vaderlandse symboliek van de Republiek werd in aange-

paste vorm in die van het Koninkrijk der Nederlanden overgenomen. De gekroonde leeuw met zwaard en pijlenbundel van de Republiek, werd gecombineerd met de ongewapende leeuw op een veld bezaaid met blokken van Nassau. De spreuk *Eendracht maakt macht* werd in 1830 door de Belgen onder hun wapen gevoerd. Het zou een verleidelijke conclusie kunnen zijn dat de symbolen van de prins van Oranje wèl en die van de gewestelijke Staten niet zijn overgenomen in het Koninkrijk. In tijden van herlevend nationaal besef putten schrijvers en uitgevers gretig uit het oude repertoire. De troonsbestijging van koningin Wilhelmina in 1898 was zo'n gelegenheid. Onder de Duitse bezetting vormde de symboliek van weleer een bron van bemoediging en inspiratie. Verzetspoëzie vond opnieuw aftrek in de vorm van moderne geuzenliederen, illegale tijdschriften kozen voor namen als *De Geus* en *Je maintiendrai*. De strijdende leeuw met zwaard en pijlenbundel was een gewild symbool in tal van publicaties, zowel tijdens de oorlog als in de jaren na de bevrijding.

Samenvatting

De munten en penningen van de Staten uit de eerste decenia van de Tachtigjarige Oorlog kenmerken zich door een rijke verscheidenheid. Tal van combinaties van spreuken en symbolen zijn mogelijk; oude symbolen werden gehandhaafd of verlaten, nieuwe symbolen bedacht en toegevoegd. Aan dat alles lag geen meesterplan ten grondslag. Klassieke en christelijke bronnen eerst, gewestelijke en plaatselijke voorkeuren daarna bepaalden de keuze van de thematiek. Vele spreuken en symbolen hebben oudere voorbeelden dan wij thans op het eerste gezicht zouden aannemen en sommige zijn zelfs aan de tegenpartij ontleend en door eigen gebruik vertrouwd geraakt, zodat de vreemde oorsprong vergeten raakte. Munten en penningen hadden in het verbreiden van spreuken en symbolen een niet te onderschatten functie. Daarnaast buitte men de propagandistische waarde uit van andere media zoals: pamfletten, gravures, vlaggen, schilderingen, glasramen etc. De leeuw met zwaard en pijlenbundel zijn behouden gebleven: deftig op een afstand in het Nederlandse rijkswapen, vertrouwd en toch onbekend op de shirts van het Oranjelegioen. De spreuk *Je maintiendrai* is voornamelijk nog

voor heraldisch gebruik. De vlag en de Oranjeboom hebben zich buiten de penningen om van een plaats in het vaderlandse repertoire verzekerd. Oranjes spreuk “rustig te midden van de woelige baren” en het bijbehorende ijsvogeltje werden opnieuw gebruikt door koningin Wilhelmina. Zij had op haar bureau een porseleinen beeldje van een ijsvogel staan. Op het omslag van haar herinneringen, *Eenzaam maar niet alleen*, liet zij ijsvogeltje en spreuk afbeelden. Toen in 1956 de Nederlandse troon leek te wankelen door de Greet Hofmans-affaire legde een tekenaar voor *De Telegraaf* de spreuk *Saevis tranquillus in undis* in handen van koningin Juliana (afb. 39). De geuzenpenning met ineengeslagen handen leek een relict te zijn voor protestantse kerken en historische verenigingen,⁵⁵ totdat de *Stichting Geuzenverzet 1940-1945* twintig jaar geleden dit oude symbool een actuele inhoud gaf en besloot een nieuwe geuzenpenning toe te kennen aan mensen die zich inzetten tegen dictatuur, discriminatie en racisme, voor vrijheid en democratie.⁵⁶

39 — koningin Juliana afgebeeld met de spreuk “saevis tranquillus in undis” ten tijde van de Greet Hofmans-affaire: *De Telegraaf* (16 oktober 1956), voorpagina

- 1 Graag dank ik Carolien Voightmann voor haar waardevolle kritiek en aanvullingen. Het verloop en de voornaamste gebeurtenissen en personen van de Tachtigjarige Oorlog worden bekend verondersteld. Uitvoerige informatie, bijvoorbeeld de integrale tekst van documenten als de Pacificatie van Gent, de Unie van Utrecht e.d. zijn te vinden op de website van de Universiteit Leiden: <http://dutchrevolt.leidenuniv.nl>
- 2 VAN LOON (1723-1731) passim
- 3 het is merkwaardig dat er geen verantwoord overzichtswerk over deze symboliek bestaat. Vergelijk voor Frankrijk: PASTOUREAU (2001)
- 4 verg. STRADA (1655) 197-201; MARX (1902) 467-471
- 5 WEISS (1841-1852) VII, 455: brief van de secretaris Bave, 24 maart 1564, aan Granvelle; PIRENNE (1923) III, 424
- 6 WEISS (1841-1852) VII, Viglius aan Granvelle, Bruxelles, 20 maart 1564, waaruit (p 428): Quant à la livreye, son alteze ne leur a sceu persuader de la laisser; ainsy crainds que aurons avec le temps icy la rose rouge et blanche
- 7 WEISS (1841-1852) VII, Morillon aan Granvelle, Brussel, 24 maart 1564, waaruit (p 434): Pour ce que le président a monsté à son alteze les boutons que vostre seigneurie a veu, dont elle a fait démonstration à Egmont et au prince, ilz se sont fort fâchez et ont dit qu'ilz vouillent sçavoir dont vient cela; mais je trouveray orfèvre qui assure que ung qui se disoit de la maison dudict prince luy a volu faire à faire XXV dozaines, et que ung aultre les at fait depuis
- 8 WEISS (1841-1852) IX, Baron van Bolwiller, Hagenau, 8 juni 1565, waaruit (p 262): Ledict conte Charles [van Mansfeld, AvdL] porte en sa robe la marque de la confrérie de ceulx des Pays-Bas, qu'est, comme vous l'avez entendu, sept sagettes lyées ensembles; et dict que les contes de Mansfeldt et conte de Schwartzemburg les porteront. Aulcuns desdictz Pays-Bas et aultres portent à l'entour de ladicte enseigne une divise qu'est "Gewalt ist zu vil", et me dict bien que sa majesté catholique avoit esté informé par vous, monseigneur, que ceste lighe et portement du signal estoit contre sa majesté; mais que monsieur le conte d'Egmont estant en Espagne, portant sur sa robbe ladicte marcke, et interrogué par sa majesté que vouloit direce cela, luy respondict, "Sire, c'est comme tous les chevaliers de l'ordre sont jointcz

ensemble avec vostre majesté, il n'est à la puissance de personne vivante de les desjoindre ny rompre"; ce qu'avoit prins sa majesté à bien bonne part. Et de fait, le lendemain se feict faire une robbe et apposer telle enseigne

- 9 WEISS (1841-1852) VII, Granvelle aan Filips II, Besançon, 18 april 1564, waaruit (p 495): Muy ruin punto es el de la *librea* que han sacado aquellos señores y sus adherentes, no por la invencion de las cabeças de locos y capirotes, que es lo menos, sino porque parece ser confirmacion de liga, cosa no çufridera debaxo de un principe que tenga cuenta con su authoridad en sus estados; ... y por emendar bien el negocio, y declararse mas han mudado la empresa y en lugar de las cabeças de locos han puesto las flechas de los reales de Castilla, que juntas no se rompen, y una á una si.
- 10 PLUTARCHUS, *De garrulitate* (*Moralia* 511 C) en *Regum et imperatorum apophthegmata* (*Moralia* 174F)
- 11 SALLUSTIUS, *Bellum Iugurthinum* 10, 6: *Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur* (Eendracht maakt macht, tweedracht breekt kracht)
- 12 MEYERUS (1561)
- 13 ERASMUS (1567) keerzijde titelpagina
- 14 De tekst van het Compromis en van het Smeekschrift integraal op de in noot I genoemde website in de rubriek 'bronnen', onder 1566
- 15 of het werkelijk Berlaymont is geweest is een punt van discussie: zie GACHARD (1890) en VAN BASTELAER (1908) 261
- 16 VAN NIEROP (1992); in verschillende bronnen wordt beklemtoond dat de demonstranten bewust afweken van de gebruikelijke volgorde en de minst belangrijke edelen voorop lieten lopen, terwijl de voornaamste aan het einde liepen: Brederode en Lodewijk van Nassau – als dit een bewuste keuze is geweest vanuit de wens de wereld op zijn kop te zetten, dan kwam de uitdrukking 'bedelaars' wel buitengewoon goed van pas om op de ingeslagen weg voort te gaan
- 17 verg. ROODENBURG (1973) 196: 'Het lijkt waarschijnlijk dat het gebaar in het geheel niet werd gebruikt bij begroeting of vertrek, maar dat het toaal andere betekenissen heeft gehad die vooral te maken hadden met begrippen als vriendschap, broederschap, vrede, verzoening, akkoord of wederzijdse instemming'. De ineengeslagen handen zijn o.a. te zien op een tegeltableau in het stationsgebouw van Haarlem (perron 5a), in het embleem van de Nederlandse Vereniging tot Bevordering van de Belangen des Boekhandels, of in het embleem van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Volgens sommige bronnen ging het hier om twee linkerhanden die ineengeslagen waren, wat een bevestiging is van de wens alle verhoudingen op hun kop te zetten
- 18 BRAEKMAN (1972) 18-23, type I, model A-Q
- 19 Merkwaardig genoeg meende Henri Pirenne dat ook het vuurijzer van

- Bourgondië op de penningen stond afgebeeld. PIRENNE III (1923) 457: 'Leurs médailles, décorées du briquet de Bourgogne, le vieux symbole national ...'
- 20 VAN DER MEER (1998) beschouwt alleen penningen met deze voorstelling als oorspronkelijk uit 1566; de in BRAEKMAN (1972) gemaakte indeling van penningen met andere voorstellingen, zoals twee edellieden die elkaar de hand reiken, of de voorstellingen met een zwaard en tien penningen, beschouwt zij als herdenkingspenningen uit later tijd
- 21 zie voor Jonghelinck: SMOLDEREN (1996) 282-284
- 22 DE CALLATAÿ (2005) 44-45
- 23 VAN ROOSBROECK (1929-1933) I, 84
- 24 BRAEKMAN (1972) 26, 39-40: type III, model A-E; DE MAN (1897)
- 25 VAN LUTTERVELT (1961) 158; twee andere typen van geuzenpenningen kunnen hier buiten beschouwing blijven: een penning in de vorm van een hart, met afbeeldingen van de gebeurtenissen uit 1566, waarvan tot nu toe slechts één exemplaar bekend is en een penning met daarop een hand die gebeten wordt door een slang, een illustratie van een passage uit het leven van de apostel Paulus (Handelingen 28:3-5) – beiden hebben geen rol gespeeld in wat ons hier bezighoudt: de verbreiding van partijtakens tot nationale symbolen. BRAEKMAN (1972) 41, type IV; 42, type V
- 26 PIRENNE (1923) III, 473: 'Un parti anti-gueux se constituait, ayant comme l'autre ses médailles et ses emblèmes' [> Gachard, *Correspondance de Philippe II I*, 495]
- 27 PIRENNE (1923) III, 458 vlg
- 28 PIRENNE (1923) III, 473
- 29 WAERSCHOUWINGE (1568), titelpagina
- 30 KEMPERS (1995) 71
- 31 KOSSMANN/MELLINK (1974) I
- 32 OUDENDIJK (1964) 139-140
- 33 VAN ROOSBROECK (1929-1933) II, 180
- 34 FRUIN (1857-1858) 335
- 35 de kroniek van Kittensteyn wordt bewaard in de Atlas van Stolk.; kleurenafbeelding in VAN DEURSEN/DE SCHEPPER (1984) 109
- 36 FRUIN (1863-1885)
- 37 twee jaar later zouden de belegerde Leidse burgers dit letterlijk formuleren toen zij op de fraaie vredesaanbiedingen van de Spanjaarden antwoordden met de versregels: *Fistula dulce canit, volucrem dum decipit auceps* (De vogelaar is zoet in 't pijpen, om het vogeltje te grijpen)
- 38 VAN DER LEM (2006b)
- 39 VAN WINTER (1957) 100
- 40 VAN WINTER (1957) 84

- 41 in 2005 maakte Marc Mulders in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een herdenkingsraam ter gelegenheid van het 25-jarig ambtsjubileum van koningin Beatrix; hij beelde een omheinde tuin af, zonder heraldische of historische symbolen, met een fontein, bloemen en vlinders
- 42 HORST (2003) 291
- 43 VAN ANROOIJ (2006)
- 44 VAN WINTER (1957) 57-58
- 45 STREEFKERK (1993); VAN KUYK/VAN GELDER (1948) 39-42
- 46 VAN BEEK (1974)
- 47 SEVERINUS (1789) 129
- 48 voor het 'Oranjelegioen' – de supporters van Nederlandse sportlieden – zijn er tal van oranje T-shirts te koop, bedrukt met vervaarlijke leeuwen met zwaarden en pijlbundels; sommige daarvan hebben zelfs de opdruk 1579, het jaar van de Unie van Utrecht
- 49 VAN DER HEIJDEN (1990); STEIN (2004)
- 50 VAN DER LEM (2006a)
- 51 SCHARLOO (1990)
- 52 FLOHIL (1953), met vele andere versies
- 53 VAN WINTER (1957) 87
- 54 VAN WINTER (1957) 34; FRUIN (1906) 303
- 55 BRAEKMAN (1972) 55: voorbeelden van afbeeldingen in gebruik bij de inspectie van het protestantse onderwijs in België; 20: geuzenpenning als logo van de Holland Society of New York
- 56 'De Geuzen' vormden een verzetsgroep in en rond Rotterdam; de nieuwe geuzenpenning, die jaarlijks wordt uitgereikt in Vlaardingen is vanuit numismatisch oogpunt eigenlijk een slechte kopie, met de verkeerde aanhangsels – zie VAN DER MEER (1998)

Literatuur

52

- M. AITSINGER *De leone Belgico, ejusque topographica atque historica descriptione liber, v part. distinctus* [Coloniae Ubiorum 1583]
- W. VAN ANROOIJ *Numismatiek en heraldiek: een kleurloze geschiedenis?* (Utrecht 2006)
- M.R. VAN BASTELAER *Sur l'origine de la dé nomination des Gueux du XVIe siècle Mélanges Godefroid Kurth, I* (Liège/Paris 1908) 261-271
- B. VAN BEEK *Rekenpenningen, VI: de Tachtigjarige Oorlog De Beeldenaar 5* (1981) 215-224
- E.J.A. VAN BEEK *De munten van Leiden, geslagen tijdens de belegeringen van 1573 en 1574 Leids Jaarboekje 66* (1974) 51-61
- P.C. BOR *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden* (Amsterdam 1679-1684)
- E.M. BRAEKMAN *Les médailles des Gueux et leurs résurgences modernes* (Bruxelles 1972)
- A. VAN DER BURGH *Hoe en wanneer Hollant tot een graefschap is afgesondert* (Arnhem 1647)
- F. DE CATALLAÿ *Geuzenpenning, maansikkel van de Watergeuzen, dubbele gouden florijn en vierdubbele dukaton van Albrecht en Isabella*
- P. DELSAERDT ea eds *Honderd schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België* (Brussel 2005) 114-117
- DESIDERIUS ERASMUS ROTERODAMUS *Een christelycke nootwendige Claghe des Vreedts, die in allen natiën onder alle volcken verdreven ende verworpen is* (sl 1567)
- A.TH. VAN DEURSEN / H. DE SCHEPPER *Willem van Oranje: een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp/Tielt 1984)
- M. FLOHIL *Het penning- en muntportret van Willem van Oranje Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 40* (1953) 49-70
- R. FRUIN *De Nederlandsche vlag R. FRUIN Verspreide geschriften, VIII* ('s-Gravenhage 1903) 429-445
- R. FRUIN *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598* ('s-Gravenhage 1924)

L.P. GACHARD Sur l'origine du nom de Gueux, donné aux révolutionnaires des Pays-Bas dans le XVIIe siècle L.P. GACHARD *Études et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas* (Bruxelles 1890) 130-141

W.A. VAN HAM Symbolen uit de Opstand in de Nederlanden. Vaandels, standaarden, pennoenen en uniformen van Nederlanders, Schotten, Fransen en Spanjaarden rond 1600, volgens het Manuscript-De Gortter *De Nederlandsche Leeuw, Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 95 (1978) 263-306.

H.A.M. VAN DER HEYDEN *Leo Belgicus: an illustrated and annotated carto-bibliography* (Alphen aan den Rijn 1990)

D.R. HORST *De Opstand in zwart-wit: propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand, 1566-1584* (Zutphen, 2003)

J. HUIZINGA Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef J. HUIZINGA *Verzamelde werken, II* (Haarlem 1948) 97-160

B. KEMPERS Assemblage van de Nederlandse leeuw: politieke symboliek in heraldiek en verhalende prenten uit de zestiende eeuw B. KEMPERS ea eds *Openbaring en bedrog: de afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam 1995) 60-100

E.H. KOSSMANN / A.F. MELLINK *Texts concerning the Revolt of the Netherlands* (London 1974)

J. VAN KUYK / H.E. VAN GELDER *De penningen en het geld van den Tachtigjarigen Oorlog* ('s-Gravenhage 1948)

A. VAN DER LEM Willem van Oranje verheerlijkt en verguisd *Bronnen van kennis: wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Leiden 2006) 73-84

A. VAN DER LEM Den Briel: Sint-Catharinakerk; Watergeuzen veroveren Brielle, 1 april 1572 M. PRAK ed *Plaatsen van herinnering: Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 24-35

M. DE LOBEL *Kruidtboeck oft beschryvinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren ende gheboomte* (Antwerpen 1581)

G. VAN LOON *Beschryving der Nederlandsche historipeningen: of beknopt verhaal van 't gene sedert de overdracht der heerschappye van keyzer Karel den Vyfden op koning Philips zynen zoon, tot het sluyten van den Uytrechtschen vrede, in de zeventien Nederlandsche gewesten is voorgevallen* ('s-Gravenhage 1723-1731)

R. VAN LUTTERVELT Liever Turks dan Paaps *De Gids* 124 (1961) II, 150-163

M. DE MAN De oorsprong der zilveren manen *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 5 (1897) 22-25

E. MARX *Studien zur Geschichte des niederländischen Aufstandes* (Leipzig 1902)

- G. VAN DER MEER Geuzenpenningen, napjes en kalebasjes *De Beeldenaar* 4 (1980) 91-95
- G. VAN DER MEER Vicissitudes of a Maiden *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 81 (1994) 49-62
- G. VAN DER MEER The Beggars' medals worn by the rebellious Dutch nobles in 1566 *The Medal* 33 (1998) 14-22
- J. MEYERUS *Commentarii siue Annales rerum Flandricarum libri septendecim* (Antverpiæ 1561)
- H.F.K. VAN NIEROP Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het compromis der edelen *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 1-27
- J.K. OUDENDIJK De kaperbrieven van Willem van Oranje *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 19 (1964) 133-150
- M. PASTOUREAU *Les emblèmes de la France* (Paris 2001)
- H. PIRENNE *Histoire de Belgique, III* (Bruxelles 1923)
- H. ROODENBURG Handen schudden en andere gebaren in de Republiek J. BREMMER / H. ROODENBURG eds *Gebaren en lichaamshouding van de Oudheid tot heden* (Nijmegen 1993) 171-211
- R. VAN ROOSBROECK ed *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders* (Antwerpen 1929-1933)
- O.N. ROOVERS De Noord-Nederlandse triumfpenningen *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 40 (1953) 1-48
- B.W. SCHAPER Het werkende woord. Het Adagium van Willem de Zwijger *Maatstaf* 2 (1954-1955) 24-31
- M. SCHARLOO Je Mentiendray, een gegraveerde penning uit 1577 *De Beeldenaar* 14 (1990) 175-180
- H. SCHUERMANS La colonne de Culembourg à Bruxelles *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie* 9 (1870) 17-107
- A. SEVERINUS *Oorspronkelijke beschrijving van de vermaerde belegering en 't ontzet der stad Leiden* (Leiden [1789])
- R. STEIN Michael von Aitzing en de Leo Belgicus *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* (nr 2: aug 2004) 12
- F. STRADA *De thien eerste boecken der Nederlandtsche oorloge* (Dordrecht 1655)
- C. STREEFKERK Geen geld? Geen nood; noodgeld! Het noodgeld te Alkmaar tijdens het beleg van 1573 *Oud Alkmaar* 17.4 (1993) 47-54

I.A. UITENHAGE DE MIST-VERSPYCK Verdere lotgevallen van een maagd *De Beeldenaar* 13 (1989) 169-171

A. VALERIUS *Neder-landtsche gedenck-clanck* (Haarlem 1626)

C. WEISS *Papiers d'état du cardinal Granvelle d'après les manuscrits de la Bibilothèque de Besançon* (Paris 1841 - 1852)

S. WIGERSMA De draagteekens van het jaar 1566 *De Vrije Fries* 20 (1900-1906) 261-309

P.J. VAN WINTER De Hollandse Tuin *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 8 (1957) 29-121

Verbeeldingen van vrijheid. Partijtekens en nationale symboliek in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog, 1564-1584 werd in 2006 uitgegeven door Geldmuseum, Utrecht

redactie: Arent Pol

grafische vormgeving: Zeno Design

Op het omslag: Van Gelder-penning (brons, 83 mm), in 2000 ontworpen door Elisabeth Varga (foto Ed Brandon)

ISBN: 90-738882-19-2 / 978-9073882-19-5

© 2006

A. van der Lem / Stichting Nederlandse Penningkabinetten / Geldmuseum, Utrecht

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher